

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR: NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ, AYDINLIĞI VƏ ZƏNGİNLİYİ

Giriş. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, ən qədim zamanlardan gözəl nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitq mədəniyyəti hər bir xalqın əsrlərlə formalaşdırıb bu günə çatdırdığı mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də tarixi bir kateqoriyadır. Azərbaycan dili lüğət tərkibi, fonetik sistemi, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən sayılır. Xalqın hər bir nümayəndəsi mövcud olan sözü eyni ilə qavrayır və öz hafızasında saxlayır. Lakin bu sözlərdən danışıq prosesində ünsiyyətin məqsədinə müvafiq olaraq hərə öz qabiliyyətinə görə istifadə edir. Fikri düzgün, aydın, sadə şəkildə ifadə etmək və savadlı yazmaq vərdişlərinin formalaşmasıdır. Hər bir natiqin elmi, mədəni səviyyəsinin parlaq göstəricisi nitqdır. Hansı millət olmasından asılı olmayaraq, onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti (şifahi və yazılı) müstəqil sahə olaraq XX əsrin ortalarından diqqət cəkməmişdir.

Natiqlik, demək olar ki, təsirli nitq üsullarını özündə birləşdirən və xüsusi bacarıq tələb edən bir sənətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, nitq mədəniyyəti üçün dil normaları aparıcı meyar rolunu oynayır. Nitq mədəniyyəti o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun. Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmırsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir (1, s. 113).

Əsas hissə. Mədəni nitq mədəniyyətinə ziyələnməsinin əsas şərtlərindən biri onun dilin lüğət tərkibinə yetərincə ziyələne bilməsidir. Mədəni nitq verilən tələblərdən nitqin düzgünlüyünün xüsusi veri vardır. Nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkünlüyü ilə vanası, nitq-dil əlaqəsi əsasında dərk edilir və onun qarşılıqlı anlaşılmasını təmin edir. Nitqin bu keyfiyyəti olmasa, nitq ünsiyyətinin dəqiqlik, məntiqlik, aydınlıq kimi başqa keyfiyyətləri də pozulur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyi ilə bağlı 9 noyabr 2015-ci ildə keçirilən ümumi yığıncaqda söylədiyi nitqində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyini ayrıca olaraq vurğulamışdır: "Azərbaycan dili bizi xalq, millət kimi qoruyub... Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik.

Nitqin düzgünlüyünün əsas şərtlərindən biri ifadə olunan fikrin gerçəkliyi əks etdirməsidir. Cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, müasir sözlər seçilməlidir. Düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüstlüyündən çax asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin çıxışı dil normalına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Şifahi nitq hiss və düşüncələrimizin sözlərlə tez ötürülməsi üçün əvəzsiz bir bacarıqdır. Xüsusi ilə, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, leksik vahidlərdən məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Professor B.Əhmədov "Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər" kitabında yazır: "Nitq həyat hadisələrini düzgün əks etdirməli, oradakı faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə (və ya əksinə, aşağı göstərilməsinə) və bu qəbildən olan digər nöqsanlara yol verməməlidir. İrəli sürülən hər bir fikir hökmən sübut olunmalı, dinləyicini inandırmalı və fəaliyyətə təhrik etməlidir" (2, s. 30).

Nitqin digər keyfiyyətlərindən biri olan aydınlıq üçün əsas amil danışan materialı düzgün seçməli, material haqqında mükəmməl məlumatla malik olmalıdır ki, dinləyici onu asanlıqla başa düşsün. Antik dövrün filosofu Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərir ki, üslubun əsas mahiyyəti və ünsiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. O göstərir ki, nitq aydın deyilsə, demək, o natiq öz məqsədinə çatmamışdır. Nitq aydın, anlaşılıqlı, emosional və dinamik olmalı, vəərəqdən oxunmamalıdır. Məhz buna görə çıxış zamanı natiq, auditoriyaya nəzərə almalı, mövzudan kənara çıxmamalıdır. Nitqin aydınlığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə nəzər salsaq, görürük ki, Mirzə Kazım bəy, Nəriman Nərimanov, Firudin bəy Kəçərlı və s. yazdıqları dərslər və dərslər vəsaitlərində nitqin aydınlığına yüksək qiymət vermişlər. Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Bunsuz natiqin dildən hərtərəfli istifadə etməsinə demək mümkündür deyildir. Çünki söz "dilnin tikinti materialıdır". Bu material nə qədər çox və zəngin olarsa, nitqin də təsiri, axıcılığı, sərrastlığı bir o qədər mükəmməl olar (3, s. 7). Firudin bəy Kəçərlı nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. "bizim yaqinimizdir ki, dili dolaşığı şəxsin fikri də dolaşığıdır. Doğru və salamat fikirlər adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur" deyirdi (4, s. 34). Mədəni nitqin aydınlığı şərtləndirən amillərdən biri də intonasiyadır. İntonasiya dedikdə, şifahi nitqin əsas ifadə vasitələri nəzərdə tutulur ki, bu vasitələr danışanın nitq predmetinə və öz münasibinə münasibətini bildirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, intonasiya söz və ifadəyə müxtəlif mənə çalarları qatıb onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Söylənən fikirlər, insanın keçirdiyi emosional hallar, uyğun səs ahəngi, avazla oxunuş, canlı nitq müxtəlif intonasiya gücünə malik olur ki, bu səbəblə də natiq intonasiyanın tərkib hissələrindən (məntiqi vurğu, fasilə, ton, tembr, temp və s.) düzgün istifadə etməli olur.

Yüksək nitq mədəniyyətinə ziyələnməyin əsas yollarından biri də nitqin zənginliyidir. Cəsin tembrindən, tonundan, fasilədən, vurğudan faydalanmaq dinləyicilərin natiqə diqqətlə qulaq asmalarını təmin edən vasitələrdəndir. Hər hansı dildə nitq vərdişlərinə ziyələnməkdə zəngin lüğət cəhtiyatının olması ilkin şərtlərdəndir. Lüğətin zənginliyi

⁴³ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. sevilneccefova99@gmail.com

bir növ dilin zənginliyi deməkdir. Məhz ona görə də söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin başlıca üsullarından biri də müxtəlif mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Siseronun fikrincə, sözlərdən istifadə etmək bacarığı və şablon olmayan parlaq ifadələrdən ibarət böyük söz ehtiyatı gözəl nitq üçün zəmin və təməl hazırlayır. Bəs bu təməl üçün sözlər- kəpiklər necə seçilməlidir? Siseron məsləhət görürdü: 1. Ümumişlək sözlər arasında çox işlədilmiş və insanlar bezdirmiş olanlardan (deməli, yəni və s.) qaçmaq, seçilmis və parlaq ifadələrdən istifadə etmək; 2. Qədim, yaxud yeni sözlər (neologizmlər) arasında canlı müasir dil üçün qəbul edilən olanları seçmək; 3. Metaforanın seçimi zamanı onun yerində işlənməsini nəzərə almaq lazımdır. Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün səciyyəvidir. Lakin bədii və publisistik üslublarda nitq zəngin, elmi üslubda isə zəifdir. Nitqin zənginliyini və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Nitqin zənginliyi təkcə dil vasitələrinin, xüsusilə söz ehtiyatının genişliyi, rəngarəngliyi deyil, həm də ondan yerli-yerində istifadə etməsidir. Əsasən, söz ehtiyatı zəif olanlar nitqlərində tez-tez lüzumsuz fasilələrə yol verirlər. Nitqdə işlənən dil vasitələri nə qədər rəngarəng olarsa, nitq də o qədər zəngin olar. Ona görə nitqdə sinonim, omonim, antonim və neologizmlərdən istifadə məqsədə uyğun sayılır. "Nitqin əsasını sözlər və frazeoloji ifadələr təşkil edir. Onları tikinti materialına bənzətmək olar. Tikinti materialı nə qədər çox və rəngarəng olsa, gözəl bina inşa etmək üçün o qədər geniş imkan yaranır" (5, s. 17).

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq zənginliyinin digər əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitqin zənginliyindən danışarkən bu keyfiyyəti yaradan digər vasitələri – dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması, danışanın intellektuallığı səviyyəsi, təfəkkürünün fəallığı və sairəni də nəzərə almaq lazımdır. Bəzi nitqlər eyni dil ünsürlərini çox təkrarlayır və bunu nitqin zənginliyi sayırlar. Halbuki dinləyici hər dəfə yeni söz eşitmək istəyir. Eyni intonasiya tərzində auditoriyaya bezdirmir. Nitq söyləyən öz nitqində mənası, tələffüzü anlaşılmayan söz və ifadələr işlətməməlidir. Əgər bu cür söz və terminlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranarsa, o zaman onların semantikasi və ətraflı şərh ilə bağlı mənbələrə (sorğu kitabları, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, internet resursları və s.) nəzər salmaq, mühazirə mətnlərində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhətdir ki, nitq yeri gəldikcə həmin terminin mənasını, hətta mənşəyini belə dinləyicilərə (xüsusən də tələbələrə, magistrlərə və b) izah edə bilsin (6, s. 167).

Hər bir nitq nitqin tələblərinə əməl etməli və nitqinin mədəni, məzmunca təbiiyyəti üçün loru, kobud söz və ifadələrdən də istifadə etməməlidir. Məhəlli xarakter daşıyan söz və ifadələrdən, yerli şivələrdən istifadə etməməyi də yaddan çıxartmamalıdır. Bu gün Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Belə ki, bir çox aparıcıların efir mədəniyyəti, diksiyaları, nitq qabiliyyəti bizə qəribə gəlir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və türkiyə türkcəsinin təsirlərini, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin daha da gücləndirilməsini tələb edir. Dilin saflığı uğrunda mübarizə, hər bir doğma ana dilini sevən vətəndaşın gündəlik həyat tərzinə çevrilməlidir.

Nəticə. Nitq mədəniyyəti hər bir insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır və imzənmə, forma cəhətdən gözəl olan nitq fikrin daha da təsirli ifadəsinə xidmət edir. Bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq, hər bir mütəxəssisin nitqi məzmunca anlaşılan, aydın olmalıdır. Hər kəs öz fikirlərini müsahibinə dəqiq, yığcam və estetik cəhətdən gözəl çatdırmaq üçün nitq mədəniyyəti qaydalarına və prinsiplərinə yiyələnəlidir. Dilin müxtəlif səviyyələri üçün qəbul edilmiş normalar arasında təmiz, düzgün, aydın, zəngin və kamil nitq vərdişlərini yaratmağa xidmət edir. Müasir dövrdə hər bir şəxs ən gözəl keyfiyyətlərindən biri, bəlkə də başlıcası onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Yalnız yüksək mədəni nitqə sahib olmaqla, müxtəlif ehnlərin və peşələrin sirlərinə dərinlən yiyələnənlə qabaqcıl, mütərəqqi fikir və ideyaların düzgün mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A., Maharramov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: ULU, 2015, 236 s.
2. Öhmədov B. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: API, 1988, s. 29-30.
3. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API, 1990, 80 s.
4. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları: dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
5. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API, 1990, 80 s.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.

Açar sözlər: mədəni nitq, nitqin aydınlığı, nitqin düzgünlüyü, nitqin zənginliyi

Key words: cultured speech, clarity of speech, correctness of speech, richness of speech

Ключевые слова: культурная речь, ясность речи, правильность речи, богатство речи

Xülasə

Bu məqalə mədəni nitqin tələblərindən olan düzgünlüyü, aydınlığı və zənginliyi haqqındadır. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparcı tərkib hissələrindən biridir. Müasir dövrdə mühüm vəzifələrdən biri yetişən nəslin fikir və arzularını düzgün, sərbəst və aydın şəkildə ifadə etmə bacarıqları üçün yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnənlərinin zəruriliyidir. Cəmiyyətdə də adamları tanımaq üçün ilk anda ünsiyyətə girmək və münasibətdə olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərdi: "Ev insan, danis, səni tanıvım". Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: "İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq ayılmazdır, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli

milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qoruyub, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

Milltin mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnənlər üçün təkcə qrammatik qavdalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və s. mütəfəkkirlərimizin müstəsna rolu olmuşdur. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Основные требования к культурной речи: правильность, ясность и богатство речи Резюме

Данная статья посвящена правильности, ясности и богатству культурной речи. Речевая культура – одна из важнейших и важных составляющих общей культуры народа. Одной из важных задач в современную эпоху является необходимость приобретения подрастающими поколениями высокой речевой культуры, с целью, свободно и ясно выразить свои мысли и мечты. Чтобы познакомиться с людьми в обществе, нужно в первый момент общаться и заводить отношения. Великий философ древности Сократ всегда говорил: «О человек, говори, дай мне узнать тебя». Великий лидер Гейдар Алиев говорил: «Народ с развитой богатой языковой культурой негибок, бессмертен и имеет великое будущее. Поэтому каждый ребенок Азербайджана должен беречь это ценнейшее национальное достояние, унаследованное от наших прадедов, как зеницу ока, и всегда окружать его заботой. Это его священный гражданский долг».

И.Гасаноглу, И.Насими, М.Физули, М.П.Вагиф, М.В.Видади, М.Ф.Ахундов, Дж.Мамедгулузаде и др. внесли свой вклад в формирование и развитие литературного языка Азербайджана, нашим мыслителям принадлежала исключительная роль. Чтобы овладеть правильной речью, недостаточно следовать только правилам грамматики, следует учитывать и другие нормы литературного языка.

Requirements for cultural speech: correctness, clarity and richness of speech Summary

This article is devoted to the correctness, clarity and richness of cultural speech. Speech culture is one of the most important and important components of the general culture of people. One of the important tasks in modern times is the need for the younger generations to acquire a high speech culture in order to express their thoughts and dreams freely and clearly. In order to get to know people in society, you need to communicate and have a relationship at the first moment. The great philosopher of antiquity, Socrates, always said: "O man, speak, let me know you". The great leader Heydar Alivev used to say: "A nation with a developed rich language culture is inflexible, immortal, and has a great future. Therefore, every child of Azerbaijani should protect this most valuable national treasure, inherited from our great-grandfathers, like the apple of his eye, and should always surround it with care. This is his sacred civic duty".

Our thinkers had an exceptional role. И.Гасаноглу, И.Насими, М.Фузели, М.П.Вагиф, М.В.Видади, М.Ф.Ахундов, Дж.Мамедгулузаде, etc., contributed to the formation and development of the literary language of Azerbaijan. Speech culture is an integral part of national culture. One of the indicators of a nation's culture is a beautiful speech. In order to master the correct speech, it is not enough to follow only the rules of grammar, other norms of the literary language should also be considered.

Rayçi: dos., filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Abbasov